

Josep Corell:
*Inscripcions romanes
del País Valencià*

.VI.

(ILICI, LVCENTVM, ALLON, DIANIVM
I ELS SEUS TERRITORIS)

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

2012

*f*onts històriques valencianes

Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot

El treball d'investigació s'ha beneficiat d'una ajuda del Ministeri d'Educació.
Ref. Projecte d'Investigació núm. HUM 2005-03418/FILO

Publicacions de la Universitat de València agraeix la col·laboració del professor Ferran Grau
i dels becaris Andrés Montoya, Ángel Núñez i Pablo Ortiz
del Departament de Filologia Clàssica

© Hereus de Josep Corell Vicent, 2012
© D'aquesta edició: Universitat de València, 2012
Disseny de la col·lecció: J.P.
Maquetació: Publicacions de la Universitat de València
ISBN (obra completa): 978-84-370-5523-7
ISBN (vol. VI): 978-84-370-8822-8
Dipòsit legal: V-845-2012
Impressió: Impremta Palàcios

*P*resentació

Amb aquesta publicació de les Inscripcions romanes d'Ilici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus territoris conclou el VI i darrer volum d'aquest corpus monumental de les Inscripcions romanes del País Valencià, una obra a la qual l'autor, Josep Corell, va dedicar bona part de la seua vida. Malauradament, aquest volum apareix pòstumament, ja que la seua mort inesperada estroncà aquest projecte que la seua dona, Carme Segura, i la seua filla, Núria Corell, han completat finalment.

Tanmateix, la culminació d'un projecte tan sòlid i rigorós, d'un innegable valor acadèmic, i de tanta utilitat científica i social, és una de les fites que donen sentit a la vida acadèmica de la Universitat i, per extensió, a l'edició universitària. Es tracta d'un treball amb un alt valor científic i acadèmic per al qual Josep Corell havia comptat amb la col·laboració, fonamentalment, de Xavier Gómez Font, també tristament finat. De fet, al seu voltant, Josep Corell va formar un grup de deixebles que han après amb ell la passió per l'estudi i el rigor metodològic des de l'honestedat professional i personal, a més de crear una línia d'investigació de les més fructíferes a la vista dels resultats.

Per una altra banda, les Inscripcions romanes permeten acostar-se als monuments epigràfics conservats no sols als museus, sinó als llocs més diversos i pintorescos, i entendre'n tant el sentit literal com també quin fou el seu context, de manera que constitueixen una eina fonamental per a conèixer tant el patrimoni com la història, pròxima en l'espai i llunyana en el temps.

Així mateix, aquesta obra és un referent a l'hora d'elaborar i completar altres corpora, per bé que la disciplina de l'epigrafia no es pot donar mai per acabada, puix a l'aparició de noves inscripcions cal afegir les descobertes arqueològiques que poden donar claus per a una millor interpretació de les existents i conegudes. I en aquest sentit, també, l'obra de Corell s'ha convertit en un model per a altres treballs.

És per això que amb aquesta, les publicacions de la Universitat de València també es beneficien d'aquest prestigi i mestratge, allhora que contribueixen, amb la cura de l'edició, l'avinentsa de la col·lecció i l'elegància del format a augmentar-los i difondre'ls. En definitiva, una obra de la qual la Universitat de València pot sentir-se ben orgullosa.

ESTEBAN MORCILLO
Rector de la Universitat de València

P ròleg

El treball incessant de Josep Corell està dotant el País Valencià d'un *corpus* epigràfic modèlic i perfectament documentat. El volum que presentem en aquesta ocasió, *Inscripcions romanes d'Ilici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus territoris*, és el quart d'aquesta sèrie monumental i recull els epígrafs de les quatre ciutats i dels seus antics territoris, que corresponen a l'actual província d'Alacant i a la part sud-est de la de València.

En aquesta zona es troben centres tan importants com *Ilici* (l'Alcúdia d'Elx) i el *Portus Ilicitanus* (Santa Pola), amb un *corpus* de seixanta inscripcions; i també *Lucentum* (el Tossal de Manises), que en té quaranta-quatre. La Vila Joiosa, identificada per J. Corell com *Allon*, és un altre centre que compta amb una sèrie epigràfica de gran interès. Però el conjunt més ric és el de *Dianium* (Dénia), que té un nombre important d'inscripcions d'una gran varietat i interès per la presència de sèries. Malgrat l'existència de restes arqueològiques importants, és molt escassa la informació epigràfica de Xàbia que, com Ondara, pogué ésser en l'àmbit d'influència de *Dianium*. També s'ha de relacionar amb aquest *ager* Setla, Mira-rosa i Mirafior, amb el seu important jaciment de l'Almadrava, on sembla que es produïren les *tegulae* del *clarissimus vir Lucius Lucretius Servilius Gallus Sempsonianus*. Les inscripcions de la Safor, ja publicades anteriorment per J. Corell (Madrid 1993), cobreixen l'última part d'aquest volum, amb notables addicions i ampliacions en la seva nova versió. Val a dir que el conjunt és molt abundós, car depassa les dues-centes inscripcions i recull també inscripcions ibèriques i gregues de context romà. Cal, però, tenir present que el denominat *instrumentum domesticum* és ben sovint de procedència forana.

Com ens tenen habituats els anteriors volums, també en aquest són esmentades les variants de lectura pel que fa al text; quant al suport, s'hi observa una especial cura en la identificació dels materials, la qual cosa els fa gairebé indispensables per a resseguir la difusió de la calcària groga de Buixcarró —el que hem denominat *marmor Saetabitanum*— o bé de la calcària de Sant Julià. També s'hi presta gran atenció a la tipologia dels monuments epigràfics. A més de l'estudi de la tradició historiogràfica, indispensable per a la crítica textual de les inscripcions, és també molt important l'excel·lent tractament que es fa de les falses i de les atribucions errònies, així com les notícies sobre inscripcions al final del volum. Cal advertir el lector que aquest volum no només respon a una recerca de camp, sinó que es combina amb la de museus, col·leccions i sobretot amb la consulta d'arxius, car les notícies de manuscrits hi són recollides amb cura exemplar.

El comentari que segueix les inscripcions és ben documentat bibliogràficament i va des dels aspectes paleogràfics, de paginació i onomàstics, fins als aspectes històrics, quan el text ho requereix, fent sempre un esforç de datació, indispensable per tal que els epígrafs esdevinguin elements utilitzables en la reconstrucció històrica. Com a mèrit rellevant hem d'assenyalar la concisió d'aquests comentaris que, malgrat oferir casos paral·lels, no s'estenen en consideracions marginals, fent el que correspon a un treball epigràfic correcte: oferir una edició pulcra i documentada que permeti un posterior ús fiable de les inscripcions. Aquest volum, com els anteriors de la mateixa sèrie, ho fa així i resulta, pel seu diferent enfocament, un complement molt abastable de la nova edició del segon volum del *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

Els antics romans denominaven *monumentum* els elements cabdals des del punt de vista de la memòria humana. Ho eren des d'un sentit històric i també tenien el valor didàctic que la seva arrel lingüística (*monere*) conté. Una inscripció funerària pot ésser un element essencial per al mort i els seus pròxims; la inscripció d'un arc triomfal públic ho és no solament per al personatge honorat sinó també per a tota la col·lectivitat. L'obra que ara tenim a les mans és, en aquest sentit, un monument: ens lliura unes pàgines d'història, de memòria; ens allibera sobre el passat romà de les terres que estudia, que estan a la seva pròpia arrel, però que no les individualitza solament; en veritat el que fa és projectar-les en un àmbit més ampli i comprensiu, en una cultura que marca tot Occident i afecta el conjunt del planeta. Un element universal de les arrels dels qui hi participen, que els fa presents en alguns dels aspectes millors de les societats humanes.

De la mà de l'autor, aquests volums, dels quals ara encetem el quart, porten a les terres valencianes el record que foren i són romanes i que, per això mateix, són part protagonista d'una cultura universal, tot conservant particularitats, que els seus orígens i la seva història han anat afaiçonant.

MARC MAYER
Pròleg a l'edició de 1999

Introducció

LÍMITS I CONTINGUT DEL CORPUS

En aquest corpus, deixant de banda la divisió provincial (de vegades pràctica, però sempre arbitrària en epigrafia), segueisc el marc territorial imposat per la mateixa administració romana.¹ D'acord amb aquest criteri, que ha presidit els treballs anteriors, el present corpus recull les inscripcions de quatre ciutats romanes del sud del País Valencià (*Ilici*, *Lucentum*, *Allon*, *Dianium*) i les dels seus territoris respectius. Les quatre ciutats formaven part de la Contestània ibèrica² i pertanyien en època romana al *conventus Carthaginiensis*. El *Sucro* (Xúquer) era la frontera septentrional de la Contestània; al nord es trobava l'Edetània. Durant l'època romana el mateix riu va servir de frontera entre el *conventus Carthaginiensis* i el *Tarraconensis*. El *Tader* (Segura) separava pel sud els contestans dels bastetans.³ Les quatre ciutats tenen, a causa de la geografia i de la història, molts elements comuns. Aquest fet m'ha induït a presentar en un mateix volum les inscripcions de tota aquesta àrea.

Des del punt de vista cronològic, el corpus recull totes les inscripcions llatines des del principi fins al segle VII. Hi he inclòs també una inscripció amb noms ibèrics, però alfabet llatí (núm. 24), una bilingüe (núm. 85) i tres gregues (núm. 47, 61, 81), ja que són, almenys en part, producte del món romà i contribueixen a la seua comprensió.

Quant als materials, el corpus recopila les inscripcions en suport de pedra, bronze i mosaic. Inclou també aquells *instrumenta domestica* que, per una o altra raó, m'han paregut més interessants; i fins i tot alguns suports anepigràfics.

¶¹ Sobre el territori de les ciutats, cf. GRAU MIRA 2003. ¶² Sobre el concepte de *Contestània* i el que en diuen les fonts antigues, cf. LLOBREGAT

1972: 9-30. ¶³ Pel que fa al Xúquer i al Segura com a fronteres septentrional i meridional, respectivament, de la Contestània, cf. LLOBREGAT 1972: 18-21.

QUADRE 1
Contingut del corpus

Classes d'inscripcions	Ilici	Lucentum	Allon	Dianium	TOTAL
<i>votives</i>	2	2	1	4	9
<i>honorífiques</i>	5		1	15	21
<i>monumentals</i>	4	6	1		11
<i>jurídiques</i>	2				2
<i>commemoratives</i>				1	1
<i>sepulcrales</i>	19	16	12	64	111
<i>decoratives</i>	3				3
<i>instrumenta</i>	16	15	1	8	40
<i>desconegudes</i>	9	4		5	18
<i>anepigràfiques</i>	1		1	3	5
<i>culturals cristianes</i>	1	1		1	3
TOTAL	62	44	17	101	224

HISTÒRIA DE L'EPIGRAFIA DE L'ÀREA

Em limite a ressenyar les primeres notícies sobre les inscripcions recollides en aquest corpus i a remarcar les aportacions més importants a l'epigrafia de la zona.

Les primeres notícies es remunten al s. XV. L'Antiquissimus recull dues inscripcions que, segons Hübner, localitzaria a Màlaga. Jo, seguint el consens de la majoria dels testimonis, les he atribuïdes a la nostra zona (núm. 104, 175). En recull també dues falses (núm. II, VII). L'historiador i humanista barceloní Pere Miquel Carbonell, a més de les dues autèntiques anteriors, en presenta cinc de noves (núm. 3, 79, 214, 217, 219). Per altra part, solament ell coneix una dedicatòria a Júpiter, localitzada a Oliva, probablement falsa (núm. V). Un dels corresponents de Carbonell era probablement el seu oncle, el també humanista Jeroni Pau. Carbonell, tot i que no s'havia tingut en compte fins ara per a l'epigrafia de la zona estudiada, és el testimoni més important del s. XV.

Al llarg del s. XVI tan sols es donen a conèixer cinc noves inscripcions: una la trobem en el *Codex Filonardianus* (núm. 212); dues en Beuter (núm. 106, 133) i altres dues en Strada (núm. 126, 215). A més, cadascun d'ells en porta una nova falsa (núm. I, III i VIII, respectivament).

Més abundants són les notícies sobre noves inscripcions que trobem en diversos autors del XVII. Al principi de segle, G. Escolano en presenta quatre (núm. 127, 169, 172, 182); Fr. Diago, altres tantes (núm. 170, 187, 191, 192); Cristóbal

Sanz en dóna a conèixer dues (núm. 4, 20); Vicent Bendicho, tres (núm. 70, 72, 94); Marc Antoni Palau, set (núm. 122, 123, 129, 134, 135, 136, 138). Finalment, el manuscrit del cordovès P. Díaz de Ribas, atribuït a P. G. Cattaneo, ens informa sobre una inscripció desconeguda anteriorment (núm. 107).

Durant el s. XVIII, amb la Il·lustració, es revifa l'interès per l'epigrafia i el món clàssic en general. El nombre d'inscripcions passarà de les 33 conegudes a les acabades del s. XVII, a 72. Aporten novetats epigràfiques l'holandès L. Nieulant (núm. 141), L. J. Velázquez de Velasco (núm. 65), un anònim de la segona meitat del s. XVIII (núm. 205, 206, 207, 208) i un altre de la fi del mateix segle (núm. 53), L. Maians (núm. 188) i A. J. Cavanilles (núm. 119). Els qui més destaquen són l'Anònim ms. ca. 1750 (núm. 63, 66, 71, 75, 105), G. Maians (núm. 108, 111, 137, 171, 181, 194), F. Pérez Bayer (núm. 160, 180, 185, 186, 190, 216) i sobretot Antonio Valcárcel (núm. 49a, 51, 54, 67, 73, 82, 89, 95, 100, 109, 117, 173, 193). Aquest, conegut generalment com a Lumiares, és l'autor que més ressalta no sols pel que fa a l'epigrafia de la zona sinó també a la del País Valencià en general. Les seues lectures solen ser correctes i els seus dibuixos de gran exactitud.

Al llarg del s. XIX es troben cinquanta-quatre inscripcions noves. Les primeres notícies sobre aquestes procedeixen de diversos autors. B. Ribelles presenta tres inscripcions anteriorment desconegudes (núm. 115, 118, 150) i, a més, en la seua *Colección de lápidas* recull, entre altres, totes les inscripcions de la zona que es coneixien fins al seu temps. R. Chabàs dóna les primeres notícies sobre nou inscripcions (núm. 62, 99, 130, 139, 144, 146, 147, 159, 199); F. Fita, sobre altres tantes (núm. 121, 124, 148, 149, 152, 153, 158, 165, 189). També aporten novetats l'Anònim de 1877 (núm. 140, 142, 143, 145), la Societat Arqueològica Valenciana en les seues MSAV (núm. 128, 198, 210, 211), A. Ibarra (núm. 10, 25, 30, 31, 35, 36, 37, 44, 46, 48, 50, 51a), V. Boix (núm. 155), M. Rada (núm. 213), R. Cagnat (núm. 49) i Hübner (núm. 7). La contribució més important, com és ben conegut, la representa l'obra de Hübner. No sols utilitza molta bibliografia anteriorment desconeguda, sinó que, a més, aborda les inscripcions amb uns criteris nous, vigents encara en gran part en l'epigrafia actual. Hübner, informat per diversos corresponents, dóna a conèixer inscripcions noves (núm. 2, 8, 11, 13 frag. a, 19, 34, 38, 40, 131) i publica totes les de la zona conegudes fins al seu temps. Tanmateix, només pogué veure personalment tres de les inscripcions del present corpus, conegudes ja anteriorment (núm. 3, 4, 66).

En el s. XX s'han trobat ja vora cent inscripcions. La major part d'aquestes troballes s'han produït en les nombroses excavacions realitzades a jaciments de la zona. Són molts els qui han contribuït a l'edició i estudi d'aquestes troballes. En la primera meitat de segle s'han de remarcar les aportacions de Fita (núm. 17, 179, 220), Paris (núm. 43), Anònim 1906 (núm. 202), A. Ibarra (núm. 15), E. Albertini (núm. 39, 47, 132), J. Belda (núm. 76, 77, 81, 87) i J. Sanchis Sivera. El mèrit d'aquest darrer, més que en la publicació de noves inscripcions (núm. 125,

201), rau en el fet que va recopilar les inscripcions romanes de la diòcesi valentina conegudes fins al seu temps, entre elles les d'Altea, la Vila Joiosa, Dénia, Ondara, Oliva, Gandia, etc.

És sobretot en la segona meitat d'aquest segle quan es multipliquen les publicacions d'inscripcions noves i es fan estudis sobre les ja conegudes. Entre les múltiples contribucions s'han de fer ressaltar les de J. Lafuente (núm. 64, 96, 97, 113), S. Mariner (núm. 200), A. D'Ors (núm. 5, 6, 9, 13 frag. b, 18, 22, 24, 26, 29), A. Ramos Folqués (núm. 27, 41, 41a, 42), E. Llobregat (núm. 68, 101, 102), A. M. Poveda (núm. 55, 56, 57, 58, 59), J. Blay (núm. 183), J. Camarena (núm. 204), G. Martín (núm. 156, 157, 168), R. Ramos Fernández (núm. 21), AADD (núm. 116), CAS (núm. 184, 203, 209), i Al. N. Oikonomides (61).

Però qui més novetats epigràfiques ha publicat de la província d'Alacant és J. M. Abascal (núm. 52, 74, 78, 80, 83, 86, 88, 90, 91, 98). I no acaba ací ni molt menys l'aportació d'aquest estudiós a l'epigrafia romana d'Alacant. En efecte, l'any 1985 M. A. Rabanal i el mateix Abascal publiquen *Inscripciones romanas de la provincia de Alicante*, publicació que recull 107 inscripcions, cadascuna de les quals va acompanyada, sempre que és possible, de la corresponent fotografia. Deu d'aquestes inscripcions eren inèdites (núm. 14, 16, 23, 28, 32, 60, 82, 110, 112, 161). Els editors s'aproximen a les inscripcions amb criteris de l'epigrafia actual, però la publicació conté no pocs errors i inexactituds. En l'aparat crític de cada inscripció indique els errors de lectura que hi he observat. (Heus-ne ací alguns dels més greus: núm. 2, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 18, 21, 22, 23, 24, 28, 30, 31, 32, 34, 45, 50, 52, 54, 55, 60, 62, 67, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 77, 92, 100, 101, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 116, 117, 121, 128, 131, 133, 134, 140, 148, 169, 171, 172.) A banda dels errors de lectura, he trobat altres inexactituds: en un cas es donen dues entrades a la mateixa inscripció (núm. 48); es consideren desaparegudes inscripcions que es conserven (núm. 9, 10, 15, 34, 117); hi ha atribucions errònies (els núm. 71 i 75 procedeixen d'Alacant i no d'Elx, com diuen els editors seguint Hübner; el núm. 125 és de Dénia, no de la Font d'en Carròs); diverses referències sobre el lloc de troballa són imprecises, per exemple, el núm. 100 es trobà a la serra de les Àguiles o de Sant Pasqual i no a la ciutat d'Alacant; el núm. 106, inscripció important per a determinar l'emplaçament d'*Allon*, no procedeix dels voltants de la torre de Sant Josep, sinó que ja el primer testimoni la va veure a l'església de la Vila Joiosa, on servia com a altar. La recopilació conté omissions incomprensibles: per exemple, no recull els núm. 41a, 51a, 99, 158, 160; no fa cap al·lusió a les falses que jo he recollit al final del corpus (núm. I, II, III, IV, VII, VIII). En canvi, conté inscripcions *alienae* com si foren de la província d'Alacant. Per exemple, s'atribueix a Elx una inscripció de França (núm. X); una altra de Xèrica és localitzada a Alacant (núm. XII). Els editors consideren, sense fonament, com a falses diverses inscripcions: el núm. 79 és una inscripció d'Alacant coneguda a partir del s. XV per molts autors fidedignes; del núm. 119 van ser testimonis oculars Cavanilles i Lumiares,

autors de tota confiança. I, quina raó hi ha per a dubtar de la veracitat de Palau, únic testimoni dels núm. 123 i 135? Finalment, els comentaris, tant epigràfics com onomàstics i històrics, són en general excessivament breus, i la introducció i els índexs resulten del tot insuficients. Però la mancança més greu de la publicació és l'absència d'estructura. Les inscripcions hi són presentades sense cap ordre.

En un article aparegut l'any 1986 els mateixos editors publiquen dues inscripcions noves (núm. 69, 120), hi aporten nova bibliografia i fan una sèrie de correccions referents a la seua recopilació. L'any 1991 L. Abad i J. M. Abascal publiquen de nou les inscripcions romanes de la província d'Alacant en *Historia antigua. Textos para la historia de Alicante*. Els editors hi recullen una inscripció nova (núm. 93), corregeixen algunes lectures anteriors i incorporen molta bibliografia nova. Però, malauradament, prescindeixen de les fotografies i dibuixos i, pel que fa a la introducció, comentaris i índexs, a penes introdueixen novetats. L'any 1992 J. M. Abascal i J. A. Gisbert donen a conèixer quatre noves inscripcions (núm. 151, 154, 177, 178). També publiquen noves inscripcions J. Bolufer (núm. 162, 163, 167), J. Montfort (núm. 176), F. G. Perles (núm. 197, 218); G. Gamer (núm. 46), B. Garrigós (núm. 103), J. A. Roselló (núm. 196), i P. Rosser (núm. 85).

QUADRE 2

Cronologia de les troballes epigràfiques

S. XV	7
S. XVI	5
S. XVII	21
S. XVIII	39
S. XIX	54
S. XX	90
Desconeguda	9
<hr/> TOTAL ⁴	<hr/> 225

Mereix una menció particular la contribució de G. Alföldy a l'epigrafia de l'àrea. L'any 1977 publica la tègula amb l'estampilla del senador *L. Lucretius Servilius Gallus Sempronianus* (núm. 113). L'any següent, en un altre article estudia la inscripció del Montgó (núm. 136). Finalment, el 1983 s'ocupa de la famosa inscripció de *Voconia* (núm. 219). En un estudi pacient i sagaç, l'autor corregeix les lectures i interpretacions errònies anteriors i posa de relleu la gran importància de cadascuna de les tres inscripcions.

¶⁴ Els dos fragments del núm. 13 s'han trobat i publicat en dates diferents, raó per la qual el còmput global és de 225 en lloc de 224.

Finalment, també alguns dels meus col·laboradors i jo fa temps que treballem en les inscripcions de la zona i hi hem fet les nostres aportacions (Corell 1988; 1989; 1992a; 1992b; 1993; 1997; Corell-Gómez 1992; 1996b; Corell-Grau-Gómez 1993).

L'edició del present volum ha estat guiada fonamentalment per dos principis: l'autòpsia de cada inscripció i la recerca de manuscrits no utilitzats abans juntament amb la consulta exhaustiva de la bibliografia no recollida en CIL II. El primer principi l'he practicat gairebé en tots els casos.⁵ Pel que fa al segon, he emprat els manuscrits de Carbonell, Filonardianus, Agustín, Anonymus Valentinus, Bendicho, Palau, Cattaneo, Galiana, Cornide, Velázquez, Sales, Panel, Nieulant, Maians, Lumières, Dempere, Ríos, Ribelles i diversos ms. anònims dels s. XVIII-XIX. L'autòpsia i els nous manuscrits m'han permès d'aportar inscripcions inèdites o poc conegudes (núm. 1, 12, 137, 163, 164, 166, 167, 167a, 194, 195, 196, 197, 203, 206, 207, 208), corregir atribucions errònies (núm. 71, 75, 104, 125, 175) i sobretot corregir lectures incorrectes (núm. 2, 5, 6, 8, 9, 14, 15, 18, 20, 35, 37, 38, 42, 47, 52, 55, 56, 60, 66, 74, 76, 77, 91, 92, 93, 100, 101, 105, 107, 109, 111, 112, 115, 116, 118, 120, 121, 124, 135, 158, 159, 160, 168, 172, 183, 184, 187, 188, 197, 199, 203, 212, 213). Espere que el present corpus represente un pas endavant en la investigació epigràfica d'aquesta àrea, a la qual han contribuït tants estudiosos des del s. XV fins avui.

ESTRUCTURA DEL CORPUS I PRESENTACIÓ DE LES INSCRIPCIONS

Com indica el mateix títol, el corpus segueix la divisió administrativa romana en ciutats. A cada ciutat s'assignava un *territorium*. Respecte d'aquest, segueix la divisió en comarques naturals. D'acord, doncs, amb aquest criteri, presente en primer lloc les inscripcions de cada ciutat romana i a continuació les del seu territori, començant per les de la mateixa comarca en la qual es trobava situada la ciutat. Segueixen, de sud a nord, les inscripcions de les altres comarques del territori.

Les inscripcions estan inventariades en classes. A excepció de les imperials, que estan ordenades cronològicament, les altres classes segueixen l'ordre alfabètic.

En la presentació de les inscripcions segueix sempre el mateix ordre:

- Classe d'inscripció (votiva, honorífica, monumental, etc.); tipologia (ara, pedestal, placa, bloc, etc.); material del suport; elements estructurals, decoració, estat de conservació.
- Història de cada inscripció a partir de la primera notícia sobre la seua troballa fins al moment actual.

¶⁵ Tan sols no he vist les inscripcions núm. 93, 103, 125, 138a, conservades per particulars.

- Dimensions: alçària, amplària i gruix; si el gruix és desconegut (cas de les inscripcions encastades), ho indique amb un interrogant al seu lloc. En el cas de les inscripcions desaparegudes, les dimensions de les quals són indicades per autors antics que empren sistemes diferents al mètric decimal, les he reduïdes a la nostra escala, precedides de l'abreviatura *ca.* Si les dimensions no són originals, a causa de fractures o altres circumstàncies, van entre parèntesis.
- Bibliografia: es presenta per ordre cronològic, però sense indicar la dependència d'uns autors respecte d'altres. He prescindit sistemàticament d'alguns autors bé perquè no aporten cap novetat, bé perquè ja són citats a CIL II. L'abreviatura *cf.* indica que la bibliografia que segueix no presenta el text de la inscripció, però se n'ocupa d'alguna manera.
- Fotografia o dibuix; de vegades, ambdues coses.
- Text i traducció.
- Aparat crític.
- Comentaris: epigràfic, onomàstic, lingüístic, històric.
- Datació, sempre que dispose de dades suficients per a fer-la, almenys de forma aproximada.

AGRAÏMENTS

Abans de tot vull donar gràcies a totes les persones i institucions que m'han ajudat a fer possible la publicació del present volum. Rafael Ramos Fernández, director dels Museus Arqueològic Municipal d'Elx i Monogràfic de l'Alcúdia, m'ha donat sempre totes les facilitats per a estudiar les inscripcions d'ambdós museus i m'ha proporcionat tota la informació que li he demanat. La mateixa amable acollença m'han oferit sempre Rafael Azuar Ruiz, director del Museu Arqueològic Provincial d'Alacant; Antonio M. Poveda Navarro, arqueòleg municipal i conservador del Museu Arqueològic d'Elda; Antonio Espinosa Ruiz, arqueòleg municipal i conservador del Museu Arqueològic de la Vila Joiosa; Joaquim Bolufer Marqués, arqueòleg municipal i conservador del Museu Arqueològic i Etnogràfic de Xàbia; Vicent Burguera, arqueòleg municipal i conservador del Museu d'Oliva; Joan Cardona, arqueòleg municipal i conservador del Museu Arqueològic de Gandia; Antonio Pérez, conservador del Museu del Castell de Santa Bàrbara, d'Alacant.

Els meus col·legues Ferran Grau, Mateu Rodrigo, Jordi Redondo i Juan José Seguí (Universitat de València) han tingut l'amabilitat de fer-me encertades observacions. Helena Gimeno, responsable del fitxer del CIL II² a Madrid, m'ha permès la consulta d'aquest i m'ha facilitat sempre la informació que li he demanat. Així mateix vull manifestar el meu agraïment als professors Géza Alföldy (Universitat de Heidelberg), José d'Encarnação (Universitat de Coimbra), Joan Gómez Pallarès (Universitat Autònoma de Barcelona), Patrick Le Roux (Universitat de Toulouse-Le Mirail), Armin U. Stylow (Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik) per les observacions i suggeriments que m'han fet. Un esment especial vull fer de Marc Mayer (Universitat Autònoma de Barcelona), que ha manifestat sempre gran interès pel meu treball i m'ha fet moltes observacions encertades.

A Antoni Corell li he d'agrair els dibuixos i els mapes. La major part de les fotografies són d'A. Corell, de W. Kuhoff i de Carles Muñoz. Han posat tots els mitjans a la meua disposició el Museu de Belles Arts de València, el Museu de Prehistòria de València, el Museo Arqueológico Nacional de Madrid i els ajuntaments de Monforte del Cid, Ondara, Pilar de la Horadada, Gandia, Vilallonga i la Vila Joiosa. El meu amic Josep Verdú m'ha acompanyat sovint en el treball de camp. Lluís Museros i Santa Domínguez, becaris de la línia d'investigació, m'han ajudat en la recerca bibliogràfica. A totes les persones i institucions que m'han prestat suport expresse el meu agraïment més sincer.

SIGNES DIACRÍTICS

a(bc)	Desenvolupament d'abreviatures
[abc]	Restitució del text
[[abc]]	Text esborrat a causa de la <i>damnatio memoriae</i>
ABC	Part imprecisa que pot pertànyer a un o més mots
<<ABC>>	Lletres gravades en el lloc d'altres esborrades
<u>abc</u>	Lletres desaparegudes, documentades en lectures anteriors
abc̄	Lletres restituïdes gràcies al context
abc / ⁵ abc	Divisió de ratlles
<abc>	Inclusió en el text
{abc}	Exclusió del text
ᵀabc	Lletres corregides per l'editor
ab̄	Nexe
a(- - -)	Mot abreujat el desenvolupament del qual és insegur
í	<i>I longa</i>
[· · ·]	Llacuna d'extensió determinable (un punt per cada lletra)
[-]	<i>Praenomen</i> desaparegut
[- - -]	Llacuna indeterminada dins d'una ratlla
[-ca. 6-]	Llacuna d'unes sis lletres
[- - - - -]	Llacuna d'una ratlla
- - - - -	Llacuna d'extensió indeterminada
+++	Restes de lletres del tot insegures (una creu per cada lletra)
(!)	Grafia o construcció incorrectes
<i>scil.</i> abc	Mot o mots implícits en el text i afegits per l'editor
(<i>vac.</i> 3) o (<i>vac.</i>)	Espai en blanc de la ratlla en el qual caben tres lletres o un nombre indeterminat

SIGLES I ABREVIATURES

AADD	Autors diversos
AAV	Archivo de Arte Valenciano
AE	<i>Année Épigraphique</i>
AEA	Archivo Español de Arqueología
AFB	<i>Anuari de Filologia. Secció D: Studia Graeca et Latina</i>
AHDE	<i>Anuario de Historia del Derecho Español</i>
Alba	<i>Alba. Revista d'estudis comarcals. Ontinyent</i>
AMA	Arxiu Municipal d'Alacant
AMV	Arxiu Municipal de València
AncSoc	Ancient Society
AncW	<i>The Ancient World</i>
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt</i>
APL	Archivo de Prehistoria Levantina
AST	<i>Analecta Sacra Tarraconensia</i>
AUV	<i>Anales de la Universidad de Valladolid</i>
BAAC	<i>Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló</i>
BIEA	<i>Boletín del Instituto de Estudios Alicantinos</i>
BIM	<i>Butlletí d'Informació Municipal</i>
BMV	Biblioteca Municipal de València
BN	<i>Beiträge zur Namenforschung</i>
BNE	Biblioteca Nacional de España. Madrid
BRAH	<i>Boletín de la Real Academia de la Historia</i>
BSCC	<i>Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura</i>
BSEAA	<i>Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología de la Universidad de Valladolid</i>
BSNAF	<i>Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France</i>
BUB	Biblioteca de la Universitat de Barcelona
BUV	Biblioteca de la Universitat de València
CEA	<i>Cahiers des Études Anciennes</i>
CFC	<i>Cuadernos de Filología Clásica</i>
CPAC	<i>Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense</i>
CHAR	<i>Cuadernos de Trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma</i>
DArch	<i>Dialoghi di Archeologia</i>
EC	<i>Estudis Castellonencs</i>
EE	<i>Ephemeris Epigraphica</i>
ES	<i>Epigraphische Studien</i>

FE	<i>Ficheiro Epigrafico</i>
FUIA	Fundació Universitària d'Investigació Arqueològica l'Alcúdia d'Elx
GERV	<i>Gran Enciclopedia de la Región Valenciana</i>
HAE	<i>Hispania Antiqua Epigraphica</i>
HAnt	<i>Hispania Antiqua</i>
HEp	<i>Hispania Epigraphica</i>
LQNT	<i>LQNT. Patrimonio Cultural de la ciudad de Alicante</i>
MACD	Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia
MAHE	Museu Arqueològic i d'Història d'Elx
MAM	Museu Arqueològic Municipal
MAN	Museo Arqueológico Nacional. Madrid
MARQ	Museu Arqueològic Provincial d'Alacant
MBA	Museu de Belles Arts de València
MCV	<i>Mélanges de la Casa de Velázquez</i>
MDAI(M)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Abt. Madrid)</i>
MEFR	<i>Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome</i>
MHA	<i>Memorias de Historia Antigua</i>
MMAP	<i>Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales</i>
MSAV	<i>Memorias de la Sociedad Arqueológica Valenciana</i>
NAH	<i>Noticario Arqueológico Hispánico</i>
PLAV	<i>Papeles del Laboratorio de Arqueología Valenciana</i>
PP	<i>La Parola del Passato. Rivista di Studi Antichi</i>
RA	<i>Revue Archéologique</i>
RAH	Real Academia de la Historia. Madrid
RBPhH	<i>Revue Belge de Philologie et d'Histoire</i>
REA	<i>Revue des Études Anciennes</i>
REG	<i>Revue des Études Grecques</i>
SDHI	<i>Studia et Documenta Historiae et Iuris</i>
SIP	Servei d'Investigació Prehistòrica. València.
STH	<i>Studia Historica. Historia Antiqua</i>
StPhV	<i>Studia Philologica Valentina</i>
Ullal	<i>Ullal. Revista d'Història i Cultura. Gandia</i>
Xàbiga	<i>Xàbiga. Revista de Cultura. Xàbia</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

Altres abreviatures

aC	abans de Crist	ms.	manuscrit
c/	carrer	n.	nota
ca.	circa	núm.	número/s
cm	centímetre/s	p.	pàgina/es
col.	columna/es	r.	ratlla/es
dC	després de Crist	s.	segle/s
fig.	figura	s. f.	sense foliar
fin. s.	final de segle	ss.	següents
in. s.	inici de segle	s. v.	<i>sub voce</i>
km	kilòmetre/s	t.	tom
làm.	làmina	v.	vers
m	metre/s	vol.	volum/s

*I*nscipcions romanes
d' Ilici, Lucentum, Allon, Dianium
i els seus territoris

CATÀLEG

Í ndex general

PRESENTACIÓ	7
PRÒLEG	9
INTRODUCCIÓ	11
Límits i contingut del corpus	11
Història de l'epigrafia de l'àrea	12
Estructura del corpus i presentació de les inscripcions	16
Signes diacrítics	19
Sigles i abreviatures	20

INSCRIPCIONS ROMANES D'ILICI, LVCENTVM, ALLON, DIANIVM I ELS SEUS TERRITORIS

1. ILICI I EL SEU TERRITORI	25
EL BAIX VINALOPÓ	25
ILICI (ELX)	31
1. <i>Inscripcions votives</i>	31
2. <i>Inscripcions honorífiques</i>	34
3. <i>Inscripcions monumentals</i>	41
4. <i>Inscripcions jurídiques</i>	45
5. <i>Inscripcions sepulcral</i>	52
6. <i>Inscripcions decoratives</i>	59
7. <i>Inscripcions de caràcter desconegut</i>	63
8. <i>Instrumenta domestica</i>	67
9. <i>Anepigràfiques</i>	77
10. <i>Inscripcions cristianes</i>	78
SANTA POLA	83
EL BAIX SEGURA	89
PILAR DE LA HORADADA (EL PILAR DE LA FORADADA)	89
ORIHUELA (ORIOLA)	91
EL VINALOPÓ MITJÀ	91
MONFORTE DEL CID (MONTFORT)	92
L'ALT VINALOPÓ	94
ELDA	94

2. LVCENTVM I EL SEU TERRITORI	99
L'ALACANTÍ	99
LVCENTVM (ALACANT)	103
1. <i>Inscripcions votives</i>	103
2. <i>Inscripcions monumentals</i>	105
3. <i>Inscripcions sepulcral</i>	113
4. <i>Inscripcions diverses</i>	127
5. <i>Instrumenta domestica</i>	131
6. <i>Inscripcions cristianes</i>	142
XIXONA	147
3. ALLON I EL SEU TERRITORI	149
LA MARINA BAIXA	149
ALLON (LA VILA JOIOSA)	155
1. <i>Inscripcions votives</i>	155
2. <i>Inscripcions honorífiques</i>	157
3. <i>Inscripcions monumentals</i>	159
4. <i>Inscripcions sepulcral</i>	160
5. <i>Inscripcions diverses</i>	168
FINESTRAT	170
RELLEU	172
ALTEA	173
LA NUCIA	175
TÀRBENA	176
4. DIANIVM I EL SEU TERRITORI	179
LA MARINA ALTA	180
DIANIVM (DÉNIA)	185
1. <i>Inscripcions votives</i>	185
2. <i>Inscripcions honorífiques</i>	188
3. <i>Inscripcions commemoratives</i>	202
4. <i>Inscripcions sepulcral</i>	205
5. <i>Inscripcions de caràcter desconegut</i>	219
6. <i>Instrumenta domestica</i>	221
7. <i>Anepigràfiques</i>	222
8. <i>Inscripcions cristianes</i>	223

XÀBIA	228
1. <i>Inscripcions sepulcral</i> s	228
2. <i>Instrumenta domestica</i>	229
ONDARA	234
1. <i>Inscripcions honorífiques</i>	234
2. <i>Inscripcions sepulcral</i> s	236
3. <i>Anepigràfiques</i>	241
ELS POBLETS (SETLA, MIRA-ROSA I MIRAFLOR)	242
1. <i>Inscripcions votives</i>	242
2. <i>Inscripcions sepulcral</i> s	244
PEGO	245
LA SAFOR	247
OLIVA	248
LA FONT D'EN CARRÒS	261
VILALLONGA	264
ADOR	270
PALMA DE GANDIA	272
RÒTOVA	274
LLOC NOU DE SANT JERONI	275
RAFELCOFER	278
BENIARJÓ	281
ALMOINES	283
DAIMÚS	285
GANDIA	288
REFERÈNCIES SOBRE INSCRIPCIONS	297
INSCRIPCIONS FALSES I ALIENES	301
FALSES	301
ALIENES	305
CONCLUSIÓ	309
Aspectes més notables del corpus	309
Materials dels monuments epigràfics	311
Tipologia monumental i decoració	312
Criteris de datació	314
Els textos: l'onomàstica, les fórmules i la llengua	315
ADDENDA	319

ÍNDEXS EPIGRÀFICS	335
I. Nomina	335
II. Cognomina	338
III. Imperatores	341
IV. Consules aliaque anni determinationes	342
V. Honores populi romani	342
VI. Res militaris	342
VII. Dii deaeque et res sacrae	342
VIII. Tribus	343
IX. Geographica	343
X. Res municipalis	344
XI. Collegia et officia privata	344
XII. Carmina	344
XIII. Litterae singulares notabiliores et aliae res epigraphicae	345
XIV. Grammatica quaedam	347
XV. Notabilia varia	348
ALTRES ÍNDEXS	353
1. Indexació de les incipcions	353
2. Llocs de troballa	356
3. Llocs de conservació	358
TAULES DE CONCORDANCES	361
FONTS LITERÀRIES	367
PROCEDÈNCIA DE LES FOTOGRAFIES	368
BIBLIOGRAFIA	369
MAPES	393

*f*onts històriques valencianeS
52.